Juhász Lilla

Néhány marxi gondolat érvényessége az információs társadalomban

Nyíri Kristóf a *Doxa 15.* című, általa szerkesztett kötetben „Some Marxian Themes in the Age of Information" címmel 1989-ben megjelent tanulmányában rámutat, hogy a marxi kérdésfeltevések – bizonyos alaptételek újragondolása mellett – nemcsak a nyelvi, kulturális és civilizációs paradigmaként értelmezett modern kor, hanem a posztindusztrializmusból kinövő információs társadalom szempontjából is rendkívül termékenynek tekinthetők. Heller Ágnes még tovább megy, és *Marx és a modernitás* című, Fehér Ferenccel közösen jegyzett könyvében egyenesen azt állítja, hogy Marx „valóban felfedezte a modern kor néhány olyan alapvető jelenségét, történelmi sajátosságát, melyek zömmel csak az ő kora után értek be, valamint olyan kategóriarendszert dolgozott ki, melynek segítségével ma is tisztázni lehet néhány csak korunkra jellemző jelenséget" (Fehér – Heller 2002, 133).

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy továbbgondoljam Nyíri Kristóf és Heller Ágnes felvetéseit, és bemutassam, hogy néhány marxi gondolat – alapos revíziónak alávetve – az információs társadalomban is megállja a helyét, amennyiben a vizsgálódást a nyugati civilizáció területére szűkítjük. Az ifjú és az érett marxi gondolatok néhány ponton érzékelhető különbözőségénél fogva kizárólag azoknak a terminológiai kérdéseknek és megközelítési módoknak az információs társadalom szempontjából való elemzésére vállalkozom, amelyek többször is felbukkannak Marx különböző munkáiban, tehát az életmű egészét áthatják. Szót ejtek a technológiai determinizmusról, a szellemi munkáról, az automatizálásról, a szabadidő-szükségletről, az általános munkáról, a *copyright* és a *copyleft* párhuzamos együttéléséről, valamint az „egyesült termelők társadalma" versus kapitalizmus kérdéséről.

Technológiai determinizmus

Marx számára a legmeghatározóbb korélményt minden kétséget kizáróan az ipari forradalom, valamint a szabadversenyes kapitalizmus kialakulása jelentette. Az ipari forradalom kezdeti stádiumának jellemzői (gépesítés, tömegtermelés, gyáripar) személyes tapasztalatként összegződtek benne, és így váltak életművének részévé. Technológiai determinizmusa elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a technológiát olyan kulcstényezőnek tekinti, amely jelentős változásokat indukál mind a társadalom, mind az egyén életében. A kapitalizmus kialakulásakor a termelés részévé tett technológiát – ahogy arra Nick Dyer-Whiteford (1999) rámutat – az osztályharc egy másik dimenzióban megjelenő vetületének tartja, mellyel a burzsoázia csak fokozza a proletariátus alávetettségét. *A gyárak filozófiája* (1845) című munkájának végszavában pedig a találmányokat egyenesen fegyvernek minősíti, amit a tőke a munkások felkelése ellen fordíthat.

A proletariátus elnyomorításának eszközéből azonban – és ennél a pontnál a technológiai meghatározottság optimista felhangot nyer – a tőke hatalmát megdöntő eszköz lesz, hiszen az egyre több gép bevonása a termelés folyamatába, az automatizáció, valamint a termelés központi tényezőjévé váló társadalmi tudás, azaz a technikai-tudományos innovációhoz szükséges „általános munka" a kapitalizmus alapját jelentő bérviszonyok felforgatását jelenti majd. A tudományos munka ugyanis nem mérhető munkaidőben, hiszen nem fizikai termelőmunka, hanem magasabb rendű, kreativitást igénylő szellemi munka. Az „egyesült termelők társadalmának"[1] vizsgálatakor Marx szakít a technológiai determinista állásponttal – és egy nagyon is reális jövő forgatókönyvet vázol –, hiszen ebben a társadalmi formációban a munkát gépek végzik, ahol az egyén mint ezeknek az eszközöknek a javítója és ellenőrzője jelenik meg.

Marx technológiai determinizmusában egyaránt jelen van az optimista és a technológia diabolizálásának megközelítésmódja,[2] amely az információs társadalommal foglalkozó elméletekben is visszaköszön. Az információs és kommunikációs technológia megjelenése és széles körű terjedése az 1990-es évek elején hasonló illuzórikus vágyakat vagy épp félelmeket gerjesztett, mint a gőzgép vagy az automatizálás az 1880-as évek derekán. A technológia olyasfajta fetisizálása ez, amely évszázadok óta kísért, és a technológiának a társadalmi folyamatoktól független, önjáró szerepet tulajdonít. Jelenthet pozitív jövőképet – ez az irányzat a pozitivizmus örökébe lép –, de a technológia diabolizációjához is vezethet, ami jellemzően orwelli képekben szokott testet ölteni. Neil Postman elmélete a szélsőséges és pesszimista technológiai determinizmus iskolapéldája: az 1992-ben megjelent *Technopoly. The Surrender of Culture to Technology* című könyvében Postman az egyes történelmi korszakokat úgy értelmezi, hogy azokat a technológiai fejlődés határozza meg, s végül beköszönt a Technopólium kora, a technológia primátusával az ember felett.

A technológiai determinizmussal szemben álló, hasonlóan hamis nézet a technológiai semlegesség, amely egyáltalán nem vesz tudomást a technológiai változásokról. Dessewffy Tibor (2004, 35–36) szerint „az 1970–80-as években például a politikatudo-

[1] Marx nem használja az „egyesült termelők társadalma" kifejezést, helyette „a kommunista társadalom első szakasza", valamint „a kommunista társadalom felsőbb szakasza" kifejezések jelennek meg. Mivel a tanulmány a marxi gondolatok információs társadalomban való érvényességére hívja fel a figyelmet, és az információs társadalomban fellelhető társadalmi működési formák legkifejezőbben az „egyesült termelők társadalma" fogalommal írhatók le, ezért választottam ezt a szekunder irodalomból ismert kifejezést.

[2] Tamás Pál és Zsolt Péter *A társadalmi kommunikáció szociológiájáról* című munkájukban a technológiai determinizmuson belül az alábbi megközelítésmódokat hangsúlyozzák: „Szélsőséges (kemény vagy erős) álláspont (1). Itt a technológiát általában, vagy egy meghatározott technológiát hatékony előfeltételnek (egyedi esetnek) tekintünk, amely vagy széles körű viselkedésbeli és társadalmi változásokat generál, vagy legalább ezekhez szükséges előfeltételként szolgál. Gyenge (vagy puha) technológiai deterministák (2). Magát a technológia alapot – más tényezőkkel együtt – kulcstényezőként értelmezik, amely a társadalmi-egyéni viselkedési átalakulásokat előmozdítja. Társadalmi-kulturális deterministák (3). A médiát és a többi információs technológiát a fejlődésnek alárendelten kezelik, és különösen a kulturális és történeti keretfeltételeket tartják itt meghatározónak. A modern szociológiában ez a megközelítés a meghatározó. Voluntaristák (4). Ők lényegében akaratközpontúak, és az eszközök feletti egyéni ellenőrzés jelentőségét hangsúlyozzák." (http://209.85.129.104/search?q=cache:Ii6awzqjI5MJ:www.communicatio.hu/konyvek/beres_horanyi_tarsadalmi_kommunikacio/tamas_pal_zsolt_peter_a_tarsadalmi_kommunikacio_szociologiajarol.DOC+Technol%C3%B3giai+determinizmus&hl=hu&gl=hu&ct=clnk&cd=3)

mány hidegháborúra specializálódott szakértőinek tömege teljességgel figyelmen kívül hagyta azt az elsősorban a mikrolektronikai fejlesztések miatt egyre inkább táguló szakadékot, amely az USA és a Szovjetunió között alakult ki..." A rendszerváltás óta eltelt idő a mikroprocesszorok és a világháló széles körű elterjedését hozta magával, és bár a World Internet Project felmérése szerint 2006-ban a felnőtt magyar lakosság 53%-a nem használt számítógépet, és 64%-a nem volt internetfelhasználó, az új technológiák terjedése mégis jelentős változásokkal járt együtt a társadalom életében és a politikai kultúrában is. Ennek ellenére a politikatudomány művelői – néhány figyelemre méltó kivételtől eltekintve – továbbra is érzéketlenek maradtak a technológiai változások iránt, s az információs társadalom kérdéskörét lényegében ignorálták. Jól bizonyítja ezt, hogy jelenleg Magyarországon összesen nyolc felsőoktatási intézményben (egyetem, főiskola) folyik politikatudományi képzés, de ezek közül mindössze a Zsigmond Király Főiskola tette alapképzésének részévé az „Információs társadalom" tárgykörében folytatott stúdiumokat.

A marxi technológiai determinista megközelítési mód félrevezető, mivel nem ismeri fel a társadalmi közeg és technológia szoros koherenciáját, és néhány esetben hamis következtetéseket sugall, hiszen nem az „egyesült termelők társadalma", hanem az új kapitalizmus kínálja a szellemi tőkének a fizikai munka feletti primátusát. A technológiai fejlődés fontosságának felismerése ugyanakkor mai kulcskérdéseket előlegez meg, és termékenyen járulhatna hozzá a hazai politikatudományi diskurzus értelmezési keretének kitágításához is.

A szellemi munka

Marx számos munkakoncepciót dolgozott ki, melyek közül a termelés és munka kettéválása (ahol a munkás a termelési folyamat mellé felsorakozva többé nem csupán az anyagi termelési folyamat ágense), a munka minden fajtájának szellemi munkává való alakulása és az automatizálás az „egyesült termelők társadalmában", azaz információs társadalomban nyerheti el realitását.

Kétségtelen tehát, hogy Marx a szellemi munka fontosságát vallotta. Úgy vélte, hogy az az egyéni képességek kibontakozását eredményezi, továbbá világosan látta, hogy a gépesítés, az automatizálás megváltoztatja a munka jellegét, sőt magát az individuumot is, és az egyént mintegy „felszabadítja" a lélekölő rabszolgamunka alól. A *Grundrisse*ben ezt így fogalmazza meg: „A munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember őrzőként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz... A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne. Ebben az átváltozásban nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is idő, amelyet dolgozik, hanem saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy megérti a természetet, és uralkodik felette társadalomtestként való létezése révén – egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdaság nagy alappilléreként jelenik meg. [...] Mihelyt a munka közvetlen formában többé nem a gazdaság nagy forrása, akkor a munkaidő többé nem mértéke és szükségképp nem mértéke a gazdaságnak és ezért a csereérték a használati értéknek" (idézi Heller 2002, 94).

A szellemi munkára vonatkozó marxi tétel elemzését az információs társadalom szempontjából elsőként Kapitány Gábor (1995, 147–162) végezte el „A szellemi termelési módról" című tanulmányában. Ez a formációelméleti keretbe szorított tanulmány néhány rendkívül fontos állítást tartalmaz: (1) a szellemi termelés ignorálja az osztály fogalmát, mivel a „társadalmi csoport által véghezvitt »hatalommegragadás és hatalomgyakorlás« helyett a termelés új alapokon való szerveződése, a mindennapi lét viszonyainak paradigmatikusan új együtthatása a lényeg" (Kapitány 1995, 148); (2) a szellemi termelési módban az információs mozzanatok felértékelődnek, továbbá (3) a fizikai munka területén is egyre növekszik a szellemi teljesítmény szerepe.

Bár Marx munkakoncepciói között kibékíthetetlen ellentétek feszülnek, az „egyesült termelők társadalmában" élő egyénekre vonatkoztatott tétele ellentmondásmentesen fordul elő elméletében (Heller 2002, 94). Ez a tétel, miszerint minden individuum végez majd fizikai és szellemi munkát is, egyrészt újabb bizonyíték gazdasági determinizmusára (azaz a gondolatok absztrakt világát képtelen a termelés szférájától elkülönülő entitásként kezelni), másrészt viszont előrevetíti azt is, amit nem sokkal később a munkaadók – marxi terminológiával: a tőkések – is felismertek: nélkülözhetetlen a munkaerő-fejlesztés, a munkaerő értéke a kvantitatív mutatók helyett egyre inkább kvalitatív mutatókkal lesz mérhető, és a munkások képzetlen tömegeinek helyét szakképzett munkavállalók foglalják el. A munka jellegének – részben az automatizáció hatására történő – megváltozása konvertálható és továbbfejleszthető tudással felvértezett munkavállalót követel meg, a marxi posztulátum pedig az egész életen át tartó tanulás *(life-long learning)* gondolatában él tovább.

Automatizálás

Gottfried Wilhelm Leibniz az 1670-es években így magyarázta a számológépek jelentőségét: „Kiváló emberekhez valóban nem méltó, hogy rabszolga módra órákat vesztegessenek el olyan számítások elvégzésével, amelyeket bárkire nyugodtan rá lehetne bízni, ha gépet használna" (idézi Goldstein, 1987, 21). A gépek fejlesztése mögött folyamatosan ott munkált (és munkál) tehát az az igény, hogy automatizálják minden olyan fontos feladat elvégzését, ami az emberi agyat feleslegesen veszi igénybe. Blaise Pascal 17. századi számológépének ötlete mögött is ez állt: Pascal Basse-Normandie tartomány adózási rendszerének újjászervezésével megbízott atyját kívánta tehermentesíteni a számolás gépesítésével.

Nick Dyer-Whiteford (1999) rámutat, hogy Marxra az automatizálás kérdésében kortársa, Charles Babbage gyakorolta a legnagyobb hatást. Babbage az automatizálással egyrészt arra törekedett, hogy kizárja az ember okozta véletlen hibák lehetőségét, másrészt – Leibniz hatására is – utat kívánt nyitni a hozzáadott tudást nem igénylő feladatok tömegének elvégzése által korlátok közé szorított kreativitásnak.

Az automatizálás marxi tétele – mint jeleztem – szorosan összefügg a szellemi tőke primátusáról és a szabadidőről vallott nézeteivel, hiszen az „egyesült termelők társadalmában" Marx olyasfajta automatizálást vizionál, ahol az egyén csak mint a gép (vagyis az „állótőke") ellenőrzője és javítója jelenik meg, tehát ez a fajta automatizálás teszi lehetővé, hogy az egyénnek maradjon ideje szellemi munka végzésére is.

Marx az automatizálás történetében felismeri a társadalmi együttműködés elemét – a korábbi fejlesztések felhasználását, továbbgondolását –, és ezért az „általános munka" részének tekint minden felfedezést és találmányt. Marx szerint a jövő fejleménye, hogy az automatizált gépek kiszorítják a munkások óriási tömegeit a gyárakból, a javak létrehozása tehát többé nem az emberi munkaidő és a létszám, hanem sokkal inkább a tudomány és a technológia függvénye lesz.

Marxnak az automatizációra vonatkozó tételét a technológiai determinizmus hatja át. A gépek önmagukban nem indukálnak semmilyen változást a foglalkoztatottságban, de hatással vannak a munka struktúrájára, sőt a munka jellegének radikális megváltozását is eredményezhetik.[3]

Az automatizáció kérdése az információs társadalom hajnalán a megnövekedett szabadidő és a szellemi kiteljesedés mellett – ellenkező előjellel – a foglalkoztatottság várható drasztikus csökkenése kapcsán is felvetődött: „Az Egyesült Államokban a csúcstechnika (automatizáció, robottechnika, számítógépesítés) alkalmazása 25 millió munkahelyet szüntetett meg a nyolcvanas években, miközben mindössze 3 millió újat teremtett. A folyamat pedig gyorsul, s még a változás vezérhajóira, az informatikai óriáscégekre is igaz: 1984 óta egyedül a távközlési szektorban 300 ezer munkahely szűnt meg, s egyedül az AT&T havi 1000 állást számolt fel. A prognózisok ugyanakkor szédületes adatokról szólnak: az ezredfordulón állítólag gyorsabb lesz a számítógépes munkahelyek számának gyarapodása, mint a Föld természetes népszaporulata" (Z. Karvalics, megjelenés alatt).

Marx prognózisa tökéletesen helytállónak bizonyul: az automatizáció átalakította a munkafolyamatokat, ami a kvalifikálatlan munkaerő számára munkanélküliséget eredményezett (marxi terminológiával: a munkások kiszorultak a gyárakból), ez pedig nyilvánvalóan társadalmi feszültségekhez vezetett (és vezet), mivel csak azok számára kínálkoznak kedvező életkilátások, akik hajlandók az információs kor kihívásaihoz igazodni, és elfogadják a szellemi munka primátusát, vagyis készek a folyamatos intellektuális megújulásra. Az információs társadalomban ugyanis az emberi elmét igénybe vevő, elemzést és döntéseket igénylő munkafolyamatok kerülnek előtérbe, míg a rutinszerűen ismétlődő feladatokra az automatizáció teljes és végleges megoldást kínál (Castells 2005, 332).

Szabadidő-szükséglet

Marx a szabadidő-szükségletet a munkásság radikális szükségletének, az elidegenedés megszüntetésében központi fontosságú elemnek, „a proletár osztályharc centrumának" tekinti, a bérharc ezzel szemben csak partikuláris szükségletnek minősül elméletében. „Marx büszkén utal arra, hogy amikor – egy szociológiai »felmérésben« – megkérdezték a munkásokat, hogy több bért akarnak-e, vagy több szabadidőt, a munkások óriási többsége az utóbbi mellett döntött..." (Heller 2002, 80). A szabadidő-szük-

[3]Az automatizáció később globális szinten a munkafolyamatok mellett a foglalkoztatási struktúrában is változásokat indukált. Napjainkban például egyre nagyobb kereslet mutatkozik a mérnök-informatikus végzettségű szakemberek iránt.

séglet kielégítésére csak a kapitalizmus meghaladása után, az egyesült termelők társadalmában nyílik mód, ahol az egyének szabadidejüket szellemi tevékenységre fordíthatják. Így „az egyesült termelők társadalmának" gazdagságát Marx nem a munkaidőben, hanem a szabadidőben méri. Ez a társadalom szerinte lehetőséget kínál arra, hogy az ember egyszerre lehessen halász, vadász, pásztor és „kritikai kritikus" (Heller 2002, 97), vagyis az ember lehetőséget kap, hogy szabadidejében bármilyen tevékenységen keresztül megvalósítsa az önkifejezés valamilyen formáját.

Az információs társadalomban a szabadidő és a munkaidő gyökeresen átalakul, s az egyéni képességek teljesen újfajta módokon bontakozhatnak ki. Pekka Himanen amellett érvel, hogy két egymással ellentétes folyamat zajlik: egyrészt „az idő minél célszerűbb kihasználása, ami a vasárnap elpéntekesedéséhez vezet" (vagyis a pihenőnap is munkanapként definiálódik), másrészt „a minél flexibilisebb időfelfogás, ami azonban a péntek elvasárnapiasodásához vezet" (idézi Keller 2006, 136). Himanen a munkaidő célszerű kihasználását protestáns hagyománynak tekinti, míg a flexibilis időfelfogásban az egyéni preferenciák érvényesítését látja megjelenni.

Az információs szektorban dolgozók számára a munka és a szabadidő már nem válik el egymástól élesen, sőt egymásba csúszik, a távmunka, az otthonokban levő személyi számítógépek relativizálják ezt a két fogalmat. Az egyén az információs és kommunikációs technológiák világában bármikor beléphet az „áramlások terének" világába (Castells 2005, 546), elérhetővé téve magát munkahelye vagy éppen családja, barátai számára, sőt párhuzamosan többfajta identitással is megjelenhet, például miközben számítógépes munkát végez, csevegést is folytathat valamilyen közösségi fórumon. Ily módon az egyén az információs korban – az ipari korszak emberével szemben – lehetőséget kapott arra, hogy bizonyos korlátok között maga szabja meg, mikor vesz részt a munkafolyamatban, és mikor lép ki abból, hogy a hálózat közvetítésével saját kedvtelésének éljen.

A képességek kibontakoztatásának lehetősége, a szabadidő szellemi munkára fordítása, az önkifejezés új, akár a végzett munkatevékenységtől teljesen különböző formáinak elsajátítása azonban nem úgy determinált, ahogyan Marx elgondolta, hanem inkább lehetőség, és bizonyos szempontból kényszer is. Lehetőség, hiszen „a komputerhálózatok ténylegesen olyan eszközzé válhatnak, melynek segítségével áthidalható az információs szakadék, amely az egyes egyén tudása és a társadalmi egész tudása között tátong" (Nyíri 1989). Az individuum egyetlen hálózatba kapcsolt eszköz segítségével foglalkozása és érdeklődési köre alapján is számos információ birtokába juthat, s a tér és idő átszárnyalásával tagja lehet virtuális alapon szerveződött közösségeknek, ha akar. Ugyanakkor bizonyos kényszer alatt is áll, hiszen az információs társadalomban a tudás folyamatos újratermelése zajlik, ami az egyént is állandó tanulásra készteti. Mindazoknak, akik nem akarnak az információs kor peremére szorulni, létszükségletévé válik a folyamatos önképzés, a megszerzett ismeretek halmazának folyamatos bővítése, sőt időnkénti revíziója.

Általános munka

A szellemi tőke primátusa és az automatizáció kapcsán már szó esett a marxi „általános munka" *(general intellect)*[4] – más néven tudományos munka – fogalmáról. Marx a technológia kétféle manifesztációját tekinti az „általános munka" mobilizációjának:

egyrészt az automatizáción alapuló termelési rendszerek, másrészt a világpiacot integráló közlekedési és kommunikációs rendszerek fejlődését. A „társult egyének együttes tervének" központi tényezőként való megjelenése Marx szerint a kapitalizmus végét vetíti előre, hiszen lecsökkenti a termelésben az ember által végzett fizikai munka mennyiségét, és az egyéni teljesítmény helyett együttműködéshez, az emberi tudásvagyonok összegződéséhez vezet. Marx ebből azt a következtetést vonja le, hogy megszűnik a fizetett munkaerő és a magántulajdon is (Whiteford 1999).

Marx a technikai determinizmus mellett a tudományos determinizmus foglyává is válik, amikor ilyesfajta transzformáló erővel ruházza fel a tudomány szféráját. Igaz ugyan, hogy a tudományos munka az információs korban termelőerővé, sőt a termelési folyamat leginkább meghatározó elemévé vált, mégsem robbantotta szét a kapitalizmus kereteit.

A tudomány központi szerepbe kerülése az információs korban a tudás általános felértékelődésével is együtt jár, sőt „a gazdaság döntő forrásává" válik (Nyíri, 1989, 172). Ugyanakkor egy társadalom összes tudása ma már globális versenyben méretik meg, és a tudásalapú gazdaság megvalósítása érdekévé válik valamennyi országnak, amely komolyan veszi az információs kor kihívásait. Marx a kooperativitáson alapuló felfedezéseket és találmányokat tekintette tudományos (vagy általános) munkának. Ez a terminológia napjainkban – kiegészülve a tudásalapú gazdaság megteremtésének igényével, valamint azzal, hogy globális térben válik értelmezhetővé – a kutatás-fejlesztés és az innováció terminológiájában érthető tetten. A K+F, az innováció szintje valamely társadalomban a kutatóknak a lakosság lélekszámához viszonyított létszámarányával, a tudományos közlemények hasonló viszonyszámával, valamint a fejlesztések gyakorlati alkalmazásával mérhető.

Az információs korban a tudományos összteljesítmény mellett egyre fontosabbá válik az is, hogy az egyes individuum mekkora tudással rendelkezik. Jánossy Ferenc (1975, 294) a magyar társadalmat vizsgálva meglehetősen pesszimista képet festett az egyéni képességekről: „A társadalom objektív össztudása megnőtt, az egyes emberre eső szubjektív, individuális ismeretek pedig megváltoztak. Az, hogy az ember individuális, szubjektív felfogóképessége vagy intellektusa eközben aligha nőtt meg, nem csupán abból látszik, hogy ma a kutatás majdnem minden ágában csak a „teamwork" eredményes, hanem legvilágosabban talán a szellemi tevékenység olyan területein mutatkozik meg, ahol eleve kizárt mindennemű munkamegosztás, így például a művészet és irodalom terén csak történetileg adott változásokról beszélhetünk. [...] Könnyen meggyőződhetünk arról, hogy az individuális ismeretek elmélyültek és koncentrálódtak ugyan, de aligha bővültek, ha bármely szakterület magasan képzett – és gyakran nem is alaptalanul szakbarbárnak nevezett – tudósaival, szakembereivel elbeszélgetünk, és szűkebb szakterületüktől távol eső témára tereljük a szót. [...] A társadalom össztudása objektíve hatalmas mértékben megnövekedett. Éppen ezért kell óvakodnunk attól, hogy az individuális tudás hálóját erőszakkal addig próbáljuk feszíteni e

[4] Marx a tudományos kutatást és a művészi tevékenységet a general intellect fogalmával fejezi ki. Ez egészen közel áll ahhoz, amit a szellemi tőke primátusa és az automatizáció kapcsán „általános munka"-ként használ.

megnövekedett terület fölé, amíg a szálak elszakadnak, és csupán nagy lyukak maradnak a sűrű háló helyett."

Jánossy leírása 30 év elmúltával mit sem vesztett aktualitásából, ez pedig az oktatási rendszer rugalmatlanságát bizonyítja. Amíg az iskola továbbra is az egyirányú tudásközvetítésben érdekelt, nem hajlandó tudástermelőként elismerni a diákot, a csapatmunka helyett az individuális feladatmegoldást támogatja, és nem tekinti célnak az interdiszciplináris megközelítésmód közvetítését, addig az egyéni ismeretek bővülése valóban nem kecsegtet sok sikerrel.

Copyright versus copyleft

A szoftverek létrehozásában szintén tetten érhető a marxi általános munka fogalma, hiszen ehhez is emberi tudáskészletek összegződésére van szükség, legtöbbször kooperatív alapon. A szoftverek felhasználásában két ellentétes modell valósul meg. Az egyik a szerzői jog *(copyright)*, mely a kapitalista logika alapján „mesterségesen megerősített árujellegét a legkeményebb kereskedelmi, jogi és hatalmi eszközökkel védi, természetesen a szoftverfejlesztő és -forgalmazó társaságok profitját maximalizálandó" (Jánossy, 1975, 294). Ezzel szemben „a nyílt kódú programrendszerek filozófiája a tudás és információ szabad és ingyenes áramoltatásában érdekelt, túllépve ezzel a kapitalista tőke logikáján [...], az új internetkultúra legkreatívabb tevékenységei tárgyának tekinti, s mint ilyet kivonná a »kufárkodás« hatóköréből *(copyleft)*" (Nagy 2004, 165).

A szellemi termékhez eredetileg személyiségi jogok tartoznak, míg a piacosítás hatására ezek a személyiségi jogok tulajdonjogokká változnak. Johan Södenberg (2002) szerint a szoftverek kapcsán is megfigyelhető azonban egy új jelenség: a tulajdonjog helyett a licenc, azaz a „haszonbérleti forma" jelenik meg, és ez jut kifejezésre a szerzői jog kapcsán. Azt a tudást, amelyet a tőke szellemi tulajdonnak nevez – figyelmeztet Södenberg –, gyakran elsősorban közösségektől tulajdonítják el. A vállalati szerzői jogbitorlás elleni fellépés egyik lehetséges stratégiája a meghatározott közösségek tulajdonosi státusának elismerése lehetne – ez a Szabad Szoftver Alapítvány *(Free Software Foundation)* és a *copyleft* logikájának is az alapja. A szabad szoftverek legígéretesebb megkülönböztető jegye az, hogy spontán módon, a tőkés termelési struktúrákon kívül burjánzanak.

„Egyesült termelők társadalma" vagy kapitalizmus?

Marx számos kategóriája és megközelítési módja – némi revízióval ugyan – a jelenkor viszonyaira is alkalmazhatónak tűnik. A marxi elmélet szerint ezek a változások egyrészt a kapitalizmus végső összeomlásához járulnak hozzá, másrészt kiteljesedésük „az egyesült termelők társadalmában" várható.

Az információs korra jellemző társadalmi formáció meghatározásait tekintve Z. Karvalics László (1995) az alábbi „irányokat" különbözteti meg:

1. Az „információs társadalom" a kapitalizmus egyik alakváltozata.
2. Az „információs társadalom" mint szervezeti és működési mód a kapitalizmus helyébe lép.
3. Az „információs társadalom" minden korábbi hierarchizált társadalmi struktúrán túllép, s a gazdasági társadalomalakulat legnagyobb horderejű változásaként a korábbi konfliktusok feloldását alapozza meg.
4. Az információs korszakot lehetővé tevő technikai fejlődés megkérdőjelezi a társadalomtörténet mint tudományág létjogosultságát, mivel a gépi intelligencia az emberi intelligencia helyébe lép.

Z. Karvalics László az első irány mellett foglal állást, amivel a magam részéről egyetértek, de mindenképpen szeretném felhívni a figyelmet néhány olyan jelenségre, amelyek túlmutatnak a tőkés viszonyokon, és számos hasonlóságot mutatnak „az egyesült termelők társadalmával".

A tudás szabad és ingyenes áramoltatása

Pekka Himanen már korábban idézett művében kijelenti: „Az információs gazdaság csak abban az esetben maradhat kapitalista, ha minden kutató kommunista." És rögtön hozzáfűzi, hogy „a kommunizmus nem ideológiai értelemben használatos, hanem abban az értelemben, amelyben Merton használta, aki a tudományos nyitottságot értette rajta, vagyis azt, hogy a megszerzett tudás szabadon áramolhat a tudás birtokosai között" (idézi Keller 2006, 137). Himanen a *Linux* operációs rendszert tekinti példának, melyet mindenki szabadon használhat és tovább is fejlesztheti. A *Web 2.0* elnevezésű jelenség, amely lényegében azt foglalja magában, hogy a felhasználó tartalomszolgáltatóvá lép elő, potenciálisan az egyén tudástermelővé változását is magával hozhatja: a bárki által közzétehető tudományos alkotások vagy egyéb szellemi termékek („tartalmak") a himaneni logikát erősítik.

Hozzáadott szellemi értéket tartalmazó termékeket létrehozó virtuális közösségek

A közös szellemi értéket létrehozó közösségek jellemzően nem a piac logikája alapján működnek. A közös cél érdekében, közösen vagy egyénileg, szabadidőben, ellenszolgáltatás nélkül végzett tevékenység a szellemi munka primátusának kézzelfogható jele. E szerint a logika szerint működik a „szabad enciklopédia mozgalom" keretében egyenrangú, egyazon cél érdekében tevékenykedő egyének társulása által folyamatosan bővített *Wikipédia* is, amelyhez bárki küldhet újabb szócikket vagy továbbfejlesztheti a meglévőket. Az elidegenedés marxi értelemben „nem szabadságot", a magántulajdonnak, illetve a munkamegosztásnak való alárendelődést jelent. A hozzáadott szellemi értéket tartalmazó termékeket létrehozó virtuális közösségek esetében a „magántulajdont" – jelen esetben a szellemi terméket – senki sem sajátíthatja ki, hanem az mindenki számára hozzáférhetővé válik. Már a

létrehozása is kollaboratív formában történik, amelyben nem érvényesülnek hagyományos alá-fölé rendeltségi viszonyok. Ezeknek a közösségeknek a működési modellje ugyanakkor nem általánosítható, nem terjeszthető ki a társadalom egészére, s ezért az így működő kollektívák nem léphetnek a kapitalizmus társadalmi struktúrájának helyébe.

Tanulmányomban egyrészt fel kívántam hívni a figyelmet az információs társadalomban megjelenő és a kapitalista piacgazdaság kereteit feszegető néhány jelenségre, melyek megértését elképzelhetetlennek tekintem a revízió alá vont marxi életmű tárgyalása nélkül, másrészt hozzá kívántam járulni ahhoz a diskurzushoz, mely Marx szerepét hangsúlyozza a modernitás jelenségeinek megértése során.

Irodalom

Castells, Manuel (2005) [1996, 2000]. *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora.* I. kötet. Budapest, Gondolat–Infonia.

Dessewffy Tibor (2004). *Bevezetés a jelenbe – Az információs kor szociológiája.* http://209.85.129.104/search?q=cache:6cXAMkoScBQJ:www.demos.hu/index.php%3Fname%3DOE-DocManager%26file%3Ddownload%26id%3D13%26keret%3DN%26showheader%3DN+Technol%C3%B3giai+determinizmus+%2BMarx&hl=hu&gl=hu&ct=clnk&cd=9 (35-36).

Faragó Péter (2003). A tudástársadalom mítosza. *eVilág,* 1, 2003.

Fehér Ferenc – Heller Ágnes (2002). *Marx és a modernitás.* Argumentum Kiadó – Lukács Archívum.

Goldstine, H. H (1987). *A számítógép Pascaltól Neumannig.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó.

Gondi József (2002). Néhány kritikus gondolat Kapitány Gábor „szellemi termelési mód" felfogásával kapcsolatban. *Eszmélet,* 2002. nyár, 54. szám.

Jánossy Ferenc (1975). *A gazdasági fejlődés trendvonaláról.* 2. bővített kiadás. Magvető Kiadó.

Kapitány Gábor (1995). A szellemi termelési módról. *Eszmélet,* 1995. évi téli szám.

Keller Tamás (2006). A hacker etika. Gondolatok Pekka Himanen: *The Hacker ethic and the spirit of information Age* című könyvéről. *Szociológiai Szemle,* 2006/2.

Nagy András (2004). BSA versus FSF az informatikai forradalom két filozófiája. *Eszmélet,* 2004. tavasz, 61. szám, 165.

Nyíri Kristóf (2000). *Információs társadalom és nemzeti kultúra.* Az Országgyűlés Kulturális és Sajtó Bizottsága felkérésére készült tanulmány. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kmfil/kutatas/nyiri/nk.htm#Sasvari

Nyíri Kristóf (1989). Some Marxian Themes in the Age of Information. In *Doxa 15.* Budapest, 169–182.

Söderberg, Johan (2002). *Copyright vs copyleft. A marxist critique.* http://www.firstmonday.org/issues/issue7_3/soderberg/

Tamás Pál – Zsolt Péter (2006). *A társadalmi kommunikáció szociológiájáról.* http://209.85.129.104/search?q=cache:Ii6awzqjI5MJ:www.communicatio.hu/konyvek/beres_horanyi_tarsadalmi_kommunikacio/tamas_pal_zsolt_peter_a_tarsadalmi_kommunikacio_szociologiajarol.DOC+Technol%C3%B3giai+determinizmus&hl=hu&gl=hu&ct=clnk&cd=3

Tóth Zsolt (2006). Információs társadalom, tudástársadalom, újkapitalizmus. *Információs Társadalom,* 2006, VI. évfolyam, 1. szám.

Witheford, Nick Dyer (1999). *Cyber-Marx: Cycles and Circuits of Struggle in High Technology Capitalism.* http://www.fims.uwo.ca/people/faculty/dyerwitheford/

Z. Karvalics László – Juhász Lilla (2006). *Társadalmi informatika,* I. Információs Társadalomért Alapítvány.

Z. Karvalics László (1995). Hová visz a szupersztráda? Az információs korszak kérdőjelei és megközelítési szintjei. *Eszmélet,* 27 (1995. ősz), 23–58.

Juhász Lilla

Politológus, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán végzett 2003-ban. Jelenleg a Zsigmond Király Főiskolán külsős oktató. A Budapesti Műszaki Egyetem Információ- és Tudásmenedzsment Tanszékén a tanszék keretében működő ITOK titkára és az Információs Társadalom és Trendkutató Központ kutatója. Az Európai Unió szakmai műhelyének tagja. Az ELTE-ÁJK politológiai doktori iskolájának hallgatója.

E-mail: juhasz.lilla@ittk.hu